

KS. JANUSZ BORUCKI

ISTOTNE OBOWIĄZKI MAŁŻEŃSKIE W ŚWIEŁLE PRZEPISÓW PRAWA KANONICZNEGO I POLSKIEGO

Problem istotnych obowiązków małżeńskich należy do najważniejszych i najbardziej dyskutowanych we współczesnej nauce prawa kanonicznego. Po wpływie nauczania Soboru Watykańskiego II także w prawie kanonicznym zaczęto przywiązywać większą wagę do prawa naturalnego i naturalnych zdolności człowieka. W Kodeksie prawa kanonicznego (KPK) z 1983 r. wprowadzono całkowicie nową normę, która dwukrotnie odwołuje się do pojęcia istotnych obowiązków małżeńskich (kan. 1095 nr 2 i 3).¹

W prawie polskim stosunki niemajątkowe i majątkowe wynikające z małżeństwa, pokrewieństwa oraz opieki i kurateli reguluje prawo rodzinne. Podstawowym aktem prawnym w tej dziedzinie jest kodeks rodzinny i opiekuńczy (k.r.o.) z 25 II 1964 r. (Dz.U. z 1964 r. Nr 9, poz. 59 z późn. zm.).²

1. Istotne obowiązki małżeńskie w świetle prawa kanonicznego

Zarówno w KPK z 1983 r. (kan. 1095 nr 2 i 3) jak i w Kodeksie kanonów Kościołów wschodnich z 1990 r. (kan. 818 nr 2 i 3), prawodawca kościelny ani nie określa, ani nie sugeruje zakresu istotnych obowiązków małżeńskich. Pozostawia tę kwestię teoretykom prawa i jursprudencji. Przypomniawszy o tym kanonistom Jan Paweł II w przemówieniach do Roty Rzymskiej z 1987 i 1988 r.³

Kanoniści zajmujący się istotnymi obowiązkami małżeńskimi są zgodni, że są one zawarte w ogólnie określonych celach⁴ oraz przymiotach⁵ małżeństwa. Szukają oni istotnych obowiązków małżeńskich w trzech tradycyjnie wyróżnionych dobrach małżeńskich (*bonum fidei*, czyli jedność; *bonum sacramenti*, czyli nierozzerwalność; *bonum proles* – dobro potomstwa) lub w czterech dobrach małżeństwa (czwarte to *bonum coniugum*, czyli dobro małżonków) albo w przedmiocie zgody małżeńskiej.⁶

Trudno jest określić szczegółowo, ile jest obowiązków małżeńskich i jakie one są. Zagadnienie to ciągle jest otwarte w refleksji kanonistów. Trzy dobra małżeństwa – potomstwa, wierności i nierozzerwalności – określił św. Augustyn. Czwarte dobro, znane jako dobro małżonków, zostało określone przez Sobór Watykański II. Po Soborze wszystkie cztery dobra – a więc dobro potomstwa, wierności, nierozzerwalności i małżonków – stanowią jedną organiczną całość i jednocześnie źródło wszystkich obowiązków małżeńskich. Obowiązki małżeńskie powstają wraz z powstaniem węzła małżeńskiego, a wygasają z chwilą jego ustania.

Na podstawie analiz wyroków Roty Rzymskiej oraz publikacji kanonistów ks. prof. R. Szttychmiller wyciąga wniosek, że do obowiązków małżeńskich zaliczyć należy te wszystkie obowiązki, które warunkują realizację dobra małżonków (*bonum coniugum*) i dobra potomstwa (*bonum prolis*). Oba pojęcia należy rozumieć szeroko: obowiązki służące *bonum coniugum* to obowiązek jedności (wierności), dozgonności, pielęgnowania wspólnoty życia małżeńskiego i inne; obowiązki służące *bonum prolis* to obowiązek pożycia intymnego otwartego na przekazywanie życia, obowiązek przyjęcia każdego poczętego życia, obowiązek wychowania dzieci oraz inne obowiązki z tym związane.

Nie ma obowiązków, które służą wyłącznie dobru małżonków lub tylko dobru potomstwa. Jedne na drugie wzajemnie wpływają, a wypełnienie jednych przyczynia się także do dobra w drugiej dziedzinie.⁷ Można jedynie mówić, że pewne obowiązki mają większe znaczenie dla dobra małżonków, podczas gdy inne – dla dobra potomstwa.

1.1. Obowiązki służące przede wszystkim realizacji dobra małżonków

KPK stwierdza, iż obydwójgu małżonkom przysługują jednakowe prawa i obowiązki „w tym, co dotyczy wspólnoty życia małżeńskiego” (kan. 1135). Należy przy tym pamiętać, że między prawami i obowiązkami małżeńskimi trudno znaleźć granicę, gdyż prawa małżonków są równocześnie ich obowiązkami. To, co dla jednego z małżonków jest prawem (uprawnieniem), dla drugiego z nich stanowi obowiązek.⁸

Wśród obowiązków małżeńskich służących realizacji dobra małżeńskiego należy wymienić:

1.1.1. Obowiązek zachowania wierności (wyłącznieści) małżeńskiej

Sobór Watykański II wezwał do wierności małżeńskiej: „To głębokie zjednoczenie będące wzajemnym oddaniem się sobie dwóch osób, jak również dobro dzieci, wymaga pełnej wierności małżonków i prze ku nieprze-

rwanej jedności ich współżycia”.⁹ Wskazał zatem, że za koniecznością dochowania wierności małżeńskiej przemawiają dwie racje. Pierwsza to głębokie zjednoczenie małżonków, które stałoby się czymś pozornym, gdyby zabrakło wierności. Drugą jest dobro dzieci, a ściślej: zapewnienie autentycznej wspólnoty życia, umożliwiającej właściwe wychowanie dzieci.¹⁰ W ten sposób obowiązek wierności nie mieści się w samym tylko dobru małżonków, ale w pewien sposób wchodzi w zakres dobra potomstwa.

Obowiązek ten wynika z dyspozycji kan. 1055 § 1, gdzie określa się małżeństwo jako „wspólnotę całego życia”, oraz z kan. 1056 gdzie stwierdza się, że jednym z przymiotów małżeństwa jest jedność. Prawodawca kodeksowy wyraźnie stwierdza, że w wyniku ważnie zawartego małżeństwa „powstaje między małżonkami węzeł, z natury swej trwały i wyłączny”.¹¹

Obowiązek zachowania wierności wynika z tego, że wspólnotę małżeńską tworzą tylko dwie osoby, które zawarły małżeństwo. Mąż i żona są zobowiązani do całkowitego i wzajemnego dochowania sobie wierności, wyrażającej się w jedności nie tylko cielesnej, ale i duchowej. Powinni tę jedność pogłębiać i umacniać. W przypadku duchowej jedności małżeńskiej jej pogłębienie następuje przez wzajemną pomoc, życzliwość, ofiarność i wspólne wychowanie dzieci.¹²

1.1.2. Obowiązek nierozzerwalności, czyli zachowania dozgonnego charakteru małżeństwa

Jest to jeden z najistotniejszych obowiązków małżeńskich. Obowiązek ten wynika z tego, że ani sami małżonkowie własną powagą, ani władza świecka przez jakikolwiek wyrok nie mogą rozwiązać ważnie zawartego małżeństwa za życia obydwu stron. Żadna ze stron nie może zatem za życia drugiej strony zawrzeć ważnie innego małżeństwa.¹³

1.1.3. Obowiązek pożycia małżeńskiego na sposób ludzki (*humano modo*)

O tym, że dokonywanie aktów małżeńskich w sposób „ludzki i naturalny” jest wymaganiem istotnym, świadczy sformułowanie kan. 1061 § 1, gdzie prawodawca stwierdza, że małżeństwo „ze swej natury” ukierunkowane jest na akty małżeńskie podejmowane na sposób ludzki i zdolne do zrodzenia potomstwa. Przez zawarcie małżeństwa strony przekazują sobie prawo do takich aktów małżeńskich.

W dziedzinie pożycia intymnego małżonków obowiązuje zasada wyrażona w kan. 1135, według której małżonkowie mają wobec siebie równe uprawnienia i obowiązki. Żadne z małżonków nie może więc domagać się lub odmawiać pożycia małżeńskiego, nie licząc się z potrzebami

i możliwościami drugiej strony. Sobór Watykański II stwierdza, że życie intymne wymaga od małżonków wyrozumiałości i ofiarności, aby spełniało zadanie jednoczenia małżonków, umacniania ich miłości i wierności oraz uzdalniało do podejmowania trudów rodzicielstwa.¹⁴

W opinii niektórych autorów spełnianie aktów małżeńskich *humano modo* oznacza świadome i dobrowolne podejmowanie i przeżywanie aktów małżeńskich, stąd współżycie seksualne małżonków nie powinno odbywać się pod wpływem zamroczenia alkoholowego lub odurzenia środkami narkotycznymi, pod wpływem przymusu lub gwałtu, skoro przez nie małżonkowie mają jednoczyć się ze sobą na płaszczyźnie duchowo-cieleśnej w najgłębszy sposób, spośród naturalnych i dostępnych ludziom.¹⁵

1.1.4. Obowiązek budowania wspólnoty całego życia

Prawodawca kodeksowy w definicji małżeństwa stwierdza, że mężczyzna i kobieta przez zawarcie małżeństwa „tworzą wspólnotę całego życia” (kan. 1055 § 1). Jan Paweł II w adhortacji *Familiaris consortio* (nr 17–21) poucza małżonków, jak mają budować prawdziwą wspólnotę osób. Niezbędnymi warunkami jej tworzenia są: zaufanie i wzajemne zrozumienie małżonków. Małżonkowie powinni zdążyć „ku coraz większej więzi pomiędzy sobą na każdym poziomie: na poziomie związku ciał, charakterów, serc, umysłów i dążeń, związku dusz”.¹⁶

Do realizacji dobra małżonków konieczna jest zatem jedność duchowa małżonków i właściwe relacje międzyludzkie między nimi. Chodzi tu zatem nie tylko o wzajemne dopełnienie w sferze cielesnej, lecz także i duchowej. Osoby, które nie są zdolne do ofiarności i postawy altruistycznej wobec współmałżonka, do dawania siebie drugiej osobie, co zakłada pewien poziom dojrzałości, są niezdolne do zawarcia małżeństwa.¹⁷

Ks. prof. W. Góralski stwierdza, że dobro małżonków można widzieć jako prawo-obowiązek wspólnoty życia, tj. prawa-obowiązki w zakresie relacji międzyosobowych małżonków, a wspólnotę ujmuje we wszystkich jej aspektach: duchowym, intelektualnym, uczuciowym, ekonomicznym i społecznym.¹⁸ Można, upraszczając, stwierdzić, że utożsamia on ten obowiązek (wraz z odpowiadającym mu prawem) z dobrem małżonków.

1.1.5. Obowiązek wzajemnej pomocy

Pomoc wzajemna w małżeństwie ma głębokie uzasadnienie biblijne. Bóg stworzył mężczyznę i kobietę, aby wzajemnie sobie pomagali (Rdz 2, 18). Ale obecnie obowiązujący KPK z 1983 r. nic nie mówi o obowiązku

wzajemnej pomocy, chociaż poprzedni wskazywał pomoc wzajemną jako drugorzędny cel małżeństwa.¹⁹

Na temat pomocy wzajemnej wypowiedział się Sobór Watykański II w dwóch dokumentach: Konstytucji dogmatycznej o Kościele *Lumen gentium* i Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*. W *Lumen gentium* w odniesieniu do małżeństwa tylko raz używa się terminu „pomagać”. Stwierdza się tam krótko, że małżonkowie „wspomagają się wzajemnie we współżyciu małżeńskim oraz rodzeniu i wychowaniu potomstwa” (nr 11). Z *Gaudium et spes* wynika, iż pomoc wzajemna ma duże znaczenie w małżeństwie. Nie określa się jednak, czy jej znacznie jest istotne i na czym ona polega. Dokumenty soborowe mówią nie tylko o pomocy wzajemnej małżonków w odniesieniu do obowiązku prokreacyjnego i wychowawczego, ale także niezależnie od tych obowiązków. Można więc stwierdzić, że w świetle dokumentów soborowych pomoc wzajemna nie jest związana wyłącznie z funkcją prokreacyjno-wychowawczą, lecz służy także do realizacji innych celów.²⁰

Wzajemna pomoc obejmuje wszystkie dziedziny życia małżonków: sprawy materialne, duchowe, osobiste, rodzinne i zawodowe. We wszystkich tych dziedzinach mąż i żona powinni mieć oparcie w swoim współmałżonku. Każde z nich powinno zawsze starać się o zaspokojenie słusznych potrzeb współmałżonka.²¹

1.1.6. Dyskusja na temat innych obowiązków

Ks. prof. R. Sztymmler wymienia wśród istotnych obowiązków małżeńskich jeszcze jeden: przyczyniania się do dobra współmałżonka. Stwierdza on: „Życie codzienne małżonków polega na wzajemnym ofiarnym dawaniu się sobie, na wzajemnym dopełnianiu się. Małżonkowie, codziennie oddziałując na siebie, mają możliwość stałego doskonalenia siebie i pomagania współmałżonkowi w jego osobowym doskonaleniu się. Pomagając sobie we wszystkim, realizują także doskonalenie własnej osobowości”.²² Tak sformułowany obowiązek budzi wątpliwość: czy jest to inny obowiązek niż obowiązek świadczenia pomocy współmałżonkowi? Wydaje się, że obowiązek przyczyniania się do dobra współmałżonka zawiera się w obowiązku wzajemnej pomocy. Tak właśnie widzi ten obowiązek wielu kanonistów.²³

Znani kanoniści, W. Góralski i R. Sztymmler, mówią ponadto o obowiązku świętości małżeńskiej, chociaż nie ma jeszcze w doktrynie jednoznacznego stanowiska co do ścisłego obowiązku dążenia małżonków do świętości. Ks. prof. Góralski jest zdania, że jest to obowiązek w ścisłym

znaczeniu, a ks. prof. Sztychmiller poświęca temu zagadnieniu wiele uwagi, lecz na koniec rozważań, nie mając wątpliwości, że jest to obowiązek małżeński, stawia pytanie, czy jest to obowiązek moralny czy ściśle prawny. Z takiego postawienia sprawy można wnioskować, że nie jest on pewien, że jest to obowiązek o istotnym znaczeniu prawnym dla ważności małżeństwa.²⁴

1.2. Obowiązki związane ze zrodzeniem potomstwa

Kolejnym celem, ku któremu skierowane jest ze swej natury małżeństwo, jest zrodzenie potomstwa, zgodnie z dyspozycją kan. 1055 § 1 i 1061 § 1 KPK. Kanoniści wyróżniają dwa istotne obowiązki, które powinny być podjęte w związku z realizacją tego celu: 1) obowiązek pożycia intymnego otwartego na zrodzenie potomstwa, 2) obowiązek przyjęcia poczętego ze współmałżonkiem potomstwa.

1.2.1. Obowiązek pożycia intymnego otwartego na zrodzenie potomstwa

Prawodawca kodeksowy w kan. 1055 § 1 i kan. 1061 § 1 stanowi, że małżeństwo „ze swej natury” jest skierowane do zrodzenia potomstwa. Prawna wartość małżeństwa może być z braku potomstwa zakwestionowana wtedy, gdy w akcie zgody (*consensus*) na zawarcie małżeństwa po jednej lub po obu stronach występuje akt woli wykluczający potomstwo, czyli wykluczający zrodzenie i wychowanie dzieci.²⁵

Tylko akty małżeńskie otwarte na zrodzenia potomstwa są ścisłym uprawnieniem i obowiązkiem małżonków. Powinny one być dokonywane w sposób ludzki i naturalny. Prawodawca kodeksowy nie dopuszcza możliwości rodzenia dzieci w sposób nienaturalny, nieludzki, bez seksualnego współdziałania małżonków, na przykład w warunkach laboratoryjnych.

Rozstrzygnięcie o liczbie dzieci w rodzinie należy wyłącznie do małżonków, a nie do władzy publicznej.²⁶

1.2.2. Obowiązek przyjęcia poczętego potomstwa

Obowiązek ten, podobnie jak i poprzedni, wynika z kan. 1055 § 1, jak również z treści kan. 1101 § 2, który stanowi, że „jeżeli jedna ze stron lub obydwie pozytywnym aktem woli wykluczyłyby samo małżeństwo lub jakiś istotny element małżeństwa, albo jakiś istotny przymiot, zawierają je nieważnie”.

Ks. prof. W. Góralski zdecydowanie uznaje za niezdolnych do podjęcia obowiązku przyjęcia poczętego życia (co w konsekwencji oznacza nieważność małżeństwa) tych, którzy wskutek impulsów obsesyjno-deter-

minujących dążą w sposób nieprzewidywany do przeszkodzenia w poczęciu życia albo do dokonania aborcji, albo do zabicia życia narodzonego, albo wreszcie do wykluczenia potomstwa.²⁷

Na temat ochrony życia ludzkiego od momentu poczęcia jest wiele oficjalnych wypowiedzi Kościoła, uznających zarówno aborcję jak i dzieciobójstwo za zbrodnie. Odpowiedzią Stolicy Apostolskiej na próby legalizacji przerywania ciąży w ustawodawstwach niektórych krajów był dokument Kongregacji Nauki Wiary z 18 XI 1974 r., w którym broni się nienaruszalnego, z woli Stwórcy, prawa dziecka do życia, którego nie może pozbawić żadna jednostka ani żadna władza publiczna, gdyż od chwili poczęcia jest ono odrębną osobą, podmiotem praw i obowiązków.²⁸

Prawodawca kodeksowy chroni dziecko od chwili poczęcia; za przerywanie ciąży, po zaistnieniu skutku, przewiduje dla sprawców najsurowszą karę – ekskomunikę *latae sententiae* (kan. 1398).

1.3. Obowiązki związane z wychowaniem potomstwa

Na obowiązek wychowania dzieci wskazał Sobór Watykański II w Deklaracji o wychowaniu chrześcijańskim *Gravissimum educationis*. Obowiązek ten wynika z prawa wszystkich ludzi, a więc i dzieci, do wychowania.²⁹ Wyróżnia się zasadniczo dwa rodzaje wychowania: naturalne i chrześcijańskie.³⁰

Obowiązki wychowawcze wynikają także z norm kodeksowych. W kan. 1055 § 1 prawodawca podkreśla, że małżeństwo „ze swej natury” jest ukierunkowane do zrodzenia i wychowania potomstwa. W kan. 226 § 2 stwierdza: „rodzice, ponieważ dali dzieciom życie, mają bardzo poważny obowiązek i prawo ich wychowania”.

Wychowanie dzieci jest podstawowym i niezbywalnym obowiązkiem i prawem rodziców. Obojgu małżonkom w dziedzinie wychowania dzieci przysługują jednakowe prawa i spoczywają na nich jednakowe obowiązki (kan. 1135).

1.3.1. Obowiązek wychowania ogólnoludzkiego

KPK wyraźnie stanowi, aby wychowanie objęło pełną formację osoby ludzkiej zarówno w odniesieniu do celu ostatecznego, jak i w odniesieniu do dobra wspólnego – stąd musi być wszechstronne i harmonijne, rozwijać przymioty fizyczne, moralne oraz intelektualne tak, aby wychowanek nauczył się odpowiedzialności i korzystania z wolności, a jednocześnie przygotował się do życia czynnego w społeczeństwie.³¹ W kan. 1136 prawodawca szczegółowo określa, jakie dziedziny życia powinno

objąć wychowanie: „Rodzice mają najcięższy obowiązek i najpierwsze prawo troszczenia się zgodnie, według swoich możliwości, o wychowanie potomstwa zarówno fizyczne, społeczne i kulturalne, jak i moralne i religijne”.

W świetle tych przepisów wydaje się, że obowiązek wychowania ogólnoludzkiego zawiera w sobie troskę o wychowanie fizyczne, intelektualne, a także społeczne i kulturalne.

Rodzice muszą zadość czynić obowiązkowi wychowania fizycznego już od chwili poczęcia dziecka, dbając o zdrowe odżywianie, zdrowe środowisko, higienę pracy i wypoczynku oraz o to, aby bezpiecznie je urodzić. Po urodzeniu dziecka mają obowiązek utrzymać je przy życiu i troszczyć się o jego prawidłowy rozwój fizyczny i psychiczny, zapewniając w miarę możliwości wszystko, co temu rozwojowi służy.³²

1.3.2. Obowiązek wychowania religijnego i moralnego

Ze wszystkich dziedzin wychowania najwięcej uwagi prawodawca kodeksowy poświęca normom dotyczącym wychowania religijnego aż w 19 kanonach mówi o tej dziedzinie wychowania.

Poprzez wychowanie religijne rodzice mają przygotować dzieci do życia według zasad wiary, tak by mogły się uświęcać i osiągnąć zbawienie. Norma kodeksowa zawarta w kan. 774 § 2 stwierdza: „Rodzice przed innymi mają obowiązek słowem i przykładem formować dzieci w wierze i praktyce życia chrześcijańskiego. Podobny obowiązek spoczywa na tych, którzy zastępują rodziców, oraz chrzestnych”. Norma ta jest nawiązaniem do dekretu Soboru Watykańskiego II, który uczy, że małżonkowie chrześcijańscy mają być dla dzieci pierwszymi głosicielami i nauczycielami wiary, którzy słowem i przykładem zaprawiają je do życia chrześcijańskiego.³³

Wprost o wychowaniu katolickim mówi prawodawca kodeksowy w kan. 793 § 1, w którym przypomina, że rodzice katolicy mają prawo i obowiązek doboru takich środków i instytucji, przy pomocy których, po uwzględnieniu miejscowych warunków, mogliby lepiej troszczyć się o katolickie wychowanie swoich dzieci. Kontynuacją myśli prawodawcy kodeksowego jest kan. 798, zobowiązujący rodziców do kierowania dzieci do szkół zapewniających wychowanie katolickie. W przypadku gdyby nie mogli tego uczynić, sami mają obowiązek zatroszczyć się, by ich dzieci otrzymały katolickie wychowanie.

W przypadku małżeństw mieszanych prawodawca żąda od strony katolickiej zobowiązania się, że zrobi wszystko, co w jej mocy, aby dzieci zostały ochrzczone i wychowane w Kościele katolickim.

Wielowiekowe doświadczenie Kościoła wskazuje, że w przygotowaniu do życia sakramentalnego ważną rolę odgrywa katechizacja prowadzona w domu, w szkole bądź przy parafii, która przygotowuje do pierwszego przyjęcia sakramentów: pokuty, Eucharystii i bierzmowania. Troska o stałą i systematyczną katechizację, także po przyjęciu Pierwszej Komunii i bierzmowania, należy do ważnych zadań rodziców w procesie wychowania religijnego dzieci i młodzieży. Kodeks w kan. 914 nakłada na rodziców oraz ich zastępców obowiązek zadbania o to, aby dzieci po dojściu do używania rozumu i odpowiednim przygotowaniu przyjęły jak najszybciej Ciało Chrystusa, po uprzedniej spowiedzi sakramentalnej. Wydaje się naturalną konsekwencją tego faktu potrzeba wychowania dzieci do częstego a przynajmniej raz do roku w okresie wielkanocnym, przystępowania do spowiedzi sakramentalnej i Komunii, jak tego wymagają kan. 920 i 989.³⁴

2. Istotne obowiązki małżeńskie w świetle prawa polskiego

Wynikające z zawarcia małżeństwa prawa i obowiązki mają niewątpliwie charakter podmiotowych praw cywilnych, ale ich natura odbiega w sposób istotny od klasycznych praw tego rodzaju. Prawa i obowiązki, o których mowa, mają z reguły charakter wzajemny, ale nie obowiązują co do nich zasada ekwiwalentności, bardzo często bowiem świadczenia spełniane w ich ramach obciążają tylko jedną stronę, bez ekwiwalentu od drugiej strony. Na przykład w wypadku poważnej choroby lub kalectwa jednego z małżonków obowiązek łożenia na utrzymanie (małżonka i rodziny) spoczywa tylko na drugim małżonku. Szczególna właściwość tych praw polega także na tym, że elementy majątkowe są w nich ściśle splecione z niemajątkowymi, np. w skład obowiązku dbałości o potrzeby drugiego małżonka (i całej rodziny) wchodzi zarówno świadczenia pieniężne, jak i polegające na osobistych staraniach. Wreszcie prawa i obowiązki osobiste nie korzystają z sankcji bezpośredniego przymusu, nie można ich bowiem przymusowo wyegzekwować.³⁵

2.1. Zasada równości małżonków

Kodeks rodzinny i opiekuńczy opiera się na założeniu, że małżonkowie mają równe prawa i obowiązki zarówno w sferze praw i obowiązków niemajątkowych, jak i majątkowych. Zgodnie z art. 23 k.r.o., „Małżonkowie mają równe prawa i obowiązki w małżeństwie. Są obowiązani do wspólnego pożycia, do wzajemnej pomocy i wierności oraz do współdziałania dla dobra rodziny, którą przez swój związek założyli. W myśl tej dyrektywy, wszelkie wątpliwości na tle praw i obowiązków małżonków

należy rozstrzygnąć zgodnie z poszanowaniem zasady pełnej równości męża i żony. Nie oznacza to jednak, że nie należy mieć na uwadze przy określaniu, w szczególności obowiązków małżonków, stworzonego przez naturę podziału ról mężczyzny i kobiety w życiu”.³⁶

2.2. Rozstrzyganie o istotnych sprawach rodziny

Jedną z konsekwencji równouprawnienia małżonków stała się potrzeba uregulowania sposobu rozstrzygania istotnych spraw rodziny. Problem ten normuje art. 24 k.r.o. „Małżonkowie rozstrzygają wspólnie o istotnych sprawach rodziny; w braku porozumienia każdy z nich może zwrócić się o rozstrzygnięcie do sądu”. Małżonkowie rozstrzygają wspólnie, na mocy porozumienia, co do sposobu załatwiania poszczególnych spraw majątkowych i niemajątkowych. Kodeks nie definiuje pojęcia „istotne sprawy rodzinne”. Są to sprawy, które dotyczą bądź całej rodziny, bądź tylko jednego z jej członków, jeśli mają wpływ na sytuację całej rodziny. W każdym przypadku zachodzi potrzeba oparcia oceny w tym względzie na całokształcie okoliczności. Mogą to więc być sprawy o charakterze osobistym, majątkowym, jak również dotyczące dzieci, a nie zastrzeżone do kompetencji sądu opiekuńczego. Do istotnych spraw rodziny należą przykładowo: miejsce zamieszkania rodziny, skorzystanie przez małżonka z urlopu wychowawczego, wybór imienia dziecka i kierunku nauczania członka rodziny, przyjęcie do mieszkania krewnego, uzgodnienie, jaką część zarobków małżonek powinien przeznaczyć na potrzeby rodziny.³⁷

2.3. Obowiązek wspólnego pożycia

Małżonkowie obowiązani są do wspólnego pożycia, które obejmuje więź duchową, fizyczną i gospodarczą. Wiąż duchowa polega na więzi psychicznej i wzajemnej lojalności. Pożycie w sferze fizycznej oznacza obowiązek współżycia seksualnego, który jest jednak determinowany szeregiem czynników (np. szacunkiem dla potrzeb każdego z małżonków w tym względzie, chorobą, wiekiem). Wspólnota gospodarcza polega na prowadzeniu wspólnego gospodarstwa domowego, co łączy się ze wspólnym zamieszkaniem małżonków, które w pewnych okresach małżeństwa może być trudne do zrealizowania (np. w związku z koniecznością pracy w innej miejscowości).³⁸

2.4. Obowiązek wzajemnej pomocy

Obowiązek wzajemnej pomocy obejmuje zarówno psychiczne, jak i moralne wspieranie małżonka w trudnych dla niego sytuacjach życio-

wych, udział w życiu rodzinnym, wsparcie w razie choroby i kalectwa, pomoc małżonkowi w jego pracy zawodowej, a także przyczynianie się do zaspokojenia materialnych potrzeb zapewniających obojgu małżonkom równą stopę życiową. Pomoc w ramach obowiązku ustawowego ma charakter wyłącznie nieodpłatny. Zakres i forma wzajemnej pomocy zależy od całokształtu okoliczności faktycznych występujących w konkretnym przypadku, takich jak wiek małżonka i jego stan zdrowia, możliwości dysponowania wolnym czasem, posiadane zdolności i umiejętności. W tych aspektach należy też ocenić obowiązek wzajemnej pomocy małżonków w wykonywaniu zawodu.

Obowiązek wzajemnej pomocy ma szczególnie znacznie w niepomyślnych okolicznościach życiowych, w szczególności takich jak choroba. Porzucenie małżonka w ciężkiej chorobie, a więc w przypadku, gdy potrzebuje on specjalnie troskliwej opieki i serdecznego współczucia, z reguły spotyka się ze sprzeciwem moralnym ze strony społeczeństwa.

Przewidziany w art. 23 k.r.o. obowiązek wzajemnej pomocy może w konkretnych okolicznościach stanowić podstawę udzielenia małżonkowi ochrony prawnej.³⁹

2.5. Obowiązek wierności

Obowiązek wierności pozostaje w ścisłym związku z obowiązkiem wzajemnej pomocy. Stanowi jeden z zasadniczych elementów właściwego funkcjonowania małżeństwa. Wierność małżeńska oznacza wykluczenie osób trzecich przede wszystkim ze sfery stosunków seksualnych między małżonkami, przy czym chodzi tu o stosunki osób odmiennej, jak i tej samej płci. Jako naruszenie tego obowiązku traktowane jest również tworzenie pozorów zdrad przez małżonków (np. małżonek rozpowszechnia informacje, iż korzysta z usług agencji towarzyskich, mimo że nie jest to prawda), a także sytuacja, gdy małżonek dopuszcza się współżycia seksualnego z osobą trzecią, będąc do tego w pełni upoważnionym przez drugiego małżonka. Niektórzy przedstawiciele doktryny wskazują ponadto, że zapłodnienie kobiety nasieniem innego mężczyzny poza stosunkiem płciowym (sztuczna prokreacja) bez zgody jej męża można traktować jako naruszenie obowiązku wierności.⁴⁰

2.6. Obowiązek współdziałania dla dobra rodziny

Z art. 23 k.r.o. wynika także obowiązek współdziałania małżonków dla dobra rodziny, którą przez swój związek założyli. Obowiązek ten jest szerszy niż obowiązek alimentacyjny, który chroni przede wszystkim

przed niedostatkiem i polega na dostarczaniu środków materialnych w celu zaspokojenia tylko usprawiedliwionych potrzeb uprawnionego. Obowiązek przyczyniania się do zaspokajania potrzeb rodziny obejmuje: dostarczanie materialnych środków na utrzymanie rodziny, osobiste starania o wychowanie dzieci oraz pracę we wspólnym gospodarstwie domowym. Obowiązek współdziałania małżonków dla dobra rodziny konkretyzują art. 27–29 k.r.o.⁴¹

Zgodnie z art. 27 k.r.o., oboje małżonkowie obowiązani są, każdy według swych sił oraz swych możliwości zarobkowych i majątkowych, przyczyniać się do zaspokajania potrzeb rodziny, którą przez swój związek założyli. Zadośćuczynienie temu obowiązkowi może polegać także, w całości lub w części, na osobistych staraniach o wychowanie dzieci i na pracy we wspólnym gospodarstwie domowym.

W sytuacji, gdy jeden z małżonków nie przyczynia się do zaspokajania potrzeb rodziny, sąd może nakazać, aby jego wynagrodzenie za pracę albo inne należności były w całości lub w części wypłacane drugiemu małżonkowi (art. 28 § 1 k.r.o.).

2.7. Wzajemna reprezentacja małżonków

Wzajemna reprezentacja małżonków (art. 29 k.r.o.) może mieć miejsce w sytuacji, gdy pozostają oni we wspólnym pożyciu, a przemijająca przeszkoda (np. chwilowa nieobecność małżonka) uniemożliwia osobiste działanie jednego z nich. Upoważnienie do działania za drugiego małżonka dotyczy spraw tzw. zwykłego zarządu, w szczególności pobierania przypadających należności (np. wynagrodzenia za pracę, przekazu pieniężnego).

Oboje małżonkowie są odpowiedzialni solidarnie za zobowiązania zaciągnięte przez jednego z nich w sprawach wynikających z zaspokajania zwykłych potrzeb rodziny (np. zakup żywności, utrzymanie mieszkania). W konsekwencji zaciągnięcie przez jednego z małżonków zobowiązań wykraczających poza własne potrzeby nie rodzi ich solidarnej odpowiedzialności. Z ważnych powodów (np. rozrzutności jednego z małżonków) sąd może na żądanie jednego z nich postanowić, że za zobowiązania należące do zwykłych potrzeb rodziny odpowiedzialny jest tylko ten małżonek, który je zaciągnął, przy czym względem osób trzecich wyłączenie odpowiedzialności solidarnej jest skuteczne, jeżeli było im wiadome (art. 30 k.r.o.).⁴²

2.8. Nazwisko małżonków

Skutkiem zawarcia małżeństwa może być zmiana nazwiska każdego z małżonków. Stosownie do art. 25 § 1 k.r.o. o nazwisku, które każdy

z małżonków będzie nosił po zawarciu małżeństwa, decyduje jego oświadczenie złożone przed kierownikiem urzędu stanu cywilnego. Oświadczenie to może być złożone bezpośrednio po zawarciu małżeństwa albo przed sporządzeniem przez kierownika urzędu stanu cywilnego zaświadczenia stwierdzającego brak okoliczności wyłączających zawarcie małżeństwa.

Kodeks rodzinny przewiduje w art. 25 § 2 i 3 k.r.o. takie sytuacje: a) małżonkowie mogą nosić wspólne nazwisko będące dotychczasowym nazwiskiem jednego z nich; b) każdy z małżonków może również zachować swoje dotychczasowe nazwisko; c) swoje nazwisko można połączyć z dotychczasowym nazwiskiem drugiego małżonka; nazwisko utworzone w wyniku połączenia nie może jednak składać się z więcej niż dwóch członów; d) w razie niezłożenia oświadczenia w sprawie nazwiska, każdy z małżonków zachowuje swojej dotychczasowe nazwisko.⁴³

2.9. Władza rodzicielska

2.9.1. Pojęcie władzy rodzicielskiej

Podstawą władzy rodzicielskiej jest dobro dziecka. Kodeks rodzinny i opiekuńczy nie definiuje władzy rodzicielskiej. Najogólniej jednak można powiedzieć, że władza ta to zespół obowiązków i praw rodziców względem małoletniego dziecka, mających na celu zapewnienie mu należytej pieczy i strzeżenie jego interesów.

Przepis art. 92 k.r.o. stanowi, iż dziecko pozostaje aż do pełnoletności pod władzą rodzicielską. Pełnoletni jest ten, kto ukończył 18 lat, przy czym przez wcześniejsze zawarcie małżeństwa małoletni uzyskuje pełnoletność (art. 10 kodeksu cywilnego), co dotyczy tylko kobiety, której po ukończeniu 16 lat sąd zezwolił na zawarcie małżeństwa (art. 10 § 1 k.r.o.). Natomiast k.r.o. nie wskazuje momentu powstania władzy rodzicielskiej. Tradycyjnie przyjmuje się, że jest to moment urodzenia dziecka, choć godny uwagi jest pogląd, że władza ta powstaje już w chwili poczęcia dziecka.

Zasadą jest, że władza rodzicielska przysługuje obojgu rodzicom. Jednakże w razie sądowego ustalenia ojcostwa, władza ta przysługuje ojcu tylko wtedy, gdy przyzna mu ją sąd w wyroku ustalającym ojcostwo lub później w odrębnym postanowieniu, gdy przemawiają za tym przesłanki, iż władza ta będzie wykonywana przez ojca w sposób należyty (art. 93 k.r.o.). W sytuacji, gdy jedno z rodziców nie żyje albo nie ma pełnej zdolności do czynności prawnych, władza rodzicielska przysługuje drugiemu z rodziców. Natomiast, gdy żadnemu z rodziców nie przysługuje władza rodzicielska (np. w związku z pozbawieniem ich tej władzy przez sąd) albo jeżeli rodzice dziecka są nieznani, sąd ustanawia dla dziecka opiekę (art. 94 k.r.o.).

Jeżeli władza rodzicielska przysługuje obojgu rodzicom, każde z nich jest zobowiązane i uprawnione do jej wykonywania (art. 97 § 1 k.r.o.). Jednakże w przypadku, gdy władza rodzicielska przysługuje obojgu rodzicom, którzy nie pozostają ze sobą w związku małżeńskim (np. na skutek rozwodu) albo wprawdzie pozostają w takim związku, ale mieszkają osobno, sąd może powierzyć wykonywanie tej władzy jednemu z nich, ograniczając władzę drugiego do określonych obowiązków i uprawnień (art. 107 k.r.o.). Ważne jest jednak, że o istotnych sprawach dziecka rodzice muszą rozstrzygać wspólnie (art. 97 § 2 k.r.o.). Do takich spraw zalicza się m.in. wybór imienia dziecka, wyjazd za granicę, wybór szkoły, przynależność do organizacji, leczenie.

Kodeks rodzinny i opiekuńczy zawiera gwarancje należytego wykonywania władzy rodzicielskiej. Wskazuje bowiem, iż dziecko pozostając pod władzą rodzicielską winne jest rodzicom posłuszeństwo (art. 95 § 2 k.r.o.). Posłuszeństwo należy traktować jako podporządkowanie się woli rodziców. Wobec braku posłuszeństwa prawo dopuszcza możliwość karzenia dzieci, z tym że nie może ono przekraczać dopuszczalnego stopnia intensywności, a w szczególności przybierać postaci znęcania się fizycznego lub psychicznego. Ponadto należy pamiętać, że władza rodzicielska powinna być wykonywana tak, jak tego wymaga dobro dziecka i interes społeczny (art. 95 § 3 k.r.o.).⁴⁴

2.9.2. Treść władzy rodzicielskiej

Na treść władzy rodzicielskiej składają się trzy elementy: piecza nad osobą dziecka, zarząd majątkiem, reprezentacja. Należy jednak pamiętać, że elementy te są ze sobą powiązane, a w szczególności czynności z zakresu reprezentacji dziecka dotyczą jednocześnie pieczy nad jego osobą lub majątkiem.

Pieczą nad osobą dziecka obejmuje obowiązki i uprawnienia określone w art. 95 i 96 k.r.o. Stosownie do art. 95 k.r.o., władza rodzicielska obejmuje w szczególności obowiązek i prawo rodziców do wykonywania pieczy nad osobą i majątkiem dziecka oraz do wychowania dziecka. Powinna ona być wykonywana tak, jak tego wymaga dobro dziecka i interes społeczny.

Rodzice wychowują dziecko pozostające pod ich władzą rodzicielską i kierują nim. Obowiązani są troszczyć się o fizyczny i duchowy rozwój dziecka i przygotować je należycie do pracy dla dobra społeczeństwa odpowiednio do jego uzdolnień (art. 96 k.r.o.).

Dla prawidłowego wychowania dziecka szczególne znacznie ma osobisty przykład rodziców, gdyż to oni są w normalnej rodzinie dla dziec-

ka najwyższym autorytetem, a także atmosfera panująca w domu. Obowiązkiem rodziców jest stworzenie w domu atmosfery miłości i wzajemnego poszanowania, a unikanie nieporozumień i ostrych starć. Konieczne jest także jednakowe traktowanie wszystkich dzieci, mają one bowiem bardzo wyostrzone poczucie sprawiedliwości.

Z postanowień art. 95 § 1 k.r.o. wynika między innymi, że władza rodzicielska obejmuje także obowiązek rodziców do wykonywania pieczy nad majątkiem dziecka. Obowiązek pieczy rodziców nad majątkiem dziecka rozwijają przepisy art. 101–105 k.r.o.

Zarząd majątkiem dziecka obejmuje czynności faktyczne (np. remont mieszkania będącego jego własnością), czynności prawne (np. najem tego mieszkania) oraz reprezentowanie dziecka przed sądami i organami władzy państwowej w sprawach dotyczących jego majątku. Rodzice zobowiązani są sprawować ten zarząd z należytą starannością. Mogą oni samodzielnie dokonywać czynności zwykłego zarządu (np. w zakresie uprawy gruntów rolnych, które dziecko odziedziczyło), natomiast na dokonanie czynności przekraczających zakres zwykłego zarządu muszą uzyskać zgodę sądu opiekuńczego (np. na sprzedaż nieruchomości). Podkreślić należy, że zarząd rodziców nie obejmuje zarobku dziecka oraz przedmiotów oddanych mu do swobodnego użytku (art. 101 k.r.o.). Ponadto zarządem rodziców mogą nie być objęte przedmioty uzyskane przez dziecko z tytułu darowizny lub testamentu, o ile darczyńca lub spadkodawca tak postanowił, przy czym w sytuacji, gdy nie wyznaczył on zarządcy tego majątku, zarząd sprawuje kurator ustanowiony przez sąd opiekuńczy (art. 102 k.r.o.). Jeżeli majątek dziecka przynosi dochód, to powinien on być przeznaczony na utrzymanie i wychowanie dziecka oraz jego rodzeństwa, które wychowuje się razem z nim, zaś ewentualną nadwyżkę można przeznaczyć na inne uzasadnione potrzeby rodziny (art. 103 k.r.o.).

Jeżeli władza rodzicielska przysługuje tylko jednemu z rodziców, sąd opiekuńczy może mu nakazać, żeby sporządził inwentarz majątku dziecka i przedstawił go sądowi oraz żeby zawiadomił sąd o ważniejszych zmianach w stanie majątku (art. 104 k.r.o.).

Sprawowany przez rodziców zarząd majątkiem dziecka ustaje w razie zaistnienia okoliczności przewidzianych przez ustawę. Zarząd majątkiem ustaje przede wszystkim w razie ustania władzy rodzicielskiej z powodu uzyskania przez dziecko pełnoletności lub pozbawienia rodziców władzy rodzicielskiej.

Po ustaniu zarządu rodzice obowiązani są oddać dziecku lub jego przedstawicielowi ustawowemu zarządzany przez nich majątek dziecka.

Na żądanie dziecka lub jego przedstawiciela ustawowego, zgłoszone przed upływem roku od ustanienia zarządu, rodzice obowiązani są złożyć rachunek z zarządu. Żądanie to nie może jednak dotyczyć dochodów z majątku pobranych w czasie wykonywania władzy rodzicielskiej (art. 105 k.r.o.).

Reprezentacja dziecka dotyczy czynności z zakresu pieczy nad jego osobą (np. zgoda na zabieg operacyjny lub pobranie krwi) albo majątkiem (np. najem mieszkania i podpisanie umowy z tym związanej). Zgodnie z art. 98 k.r.o. rodzice są przedstawicielami ustawowymi dziecka pozostającego pod ich władzą rodzicielską, przy czym, jeżeli dziecko pozostaje pod władzą obojga rodziców, każde z nich może działać samodzielnie jako przedstawiciel ustawowy dziecka. Prawa i obowiązki rodziców związane z reprezentacją dziecka podlegają pewnym wyłączeniom, a to z uwagi na mogące pojawić się sprzeczności interesów reprezentowanych dzieci, jak i samych rodziców. Żadne z rodziców nie może zatem reprezentować dziecka przy czynnościach prawnych między dziećmi pozostającymi pod jego władzą rodzicielską, a także przy czynnościach prawnych między dzieckiem a jednym z rodziców lub jego małżonkiem, chyba że czynność ta polega na bezpłatnym przysporzeniu na rzecz dziecka (np. darowizna na jego rzecz) albo dotyczy należnych dziecku od drugiego z rodziców środków utrzymania i wychowania, tj. alimentów. W konsekwencji może się zdarzyć, że żadne z rodziców nie może reprezentować dziecka, a wówczas reprezentuje je kurator ustanowiony przez sąd opiekuńczy (art. 99 k.r.o.).⁴⁵

* * *

Nie sposób w jednym artykule przedstawić całości zagadnienia istotnych obowiązków małżeńskich, które jest bardzo rozległe i stanowi temat wielu analiz i opracowań, dlatego poruszone zostały tylko najistotniejsze jego kwestie. Należy podkreślić, że zakres obowiązków małżeńskich w ujęciu prawa kanonicznego i polskiego jest zbliżony. Regulacje prawne dotyczą takich płaszczyzn życia małżeńskiego, jak: zachowanie wierności małżeńskiej, obowiązek wspólnego pożycia, obowiązek wzajemnej pomocy, wspólne rozstrzyganie w sprawach rodziny, obowiązki względem potomstwa.

PRZYPISY

¹ R. Sztuchmiller, *Istotne obowiązki małżeńskie*, Warszawa 1997, s. 10.

² R. Krajewski, *Podstawy prawa rodzinnego*, Warszawa 2003, s. 30–31.

³ R. Sztuchmiller, *Istotne obowiązki...*, dz. cyt., s. 239–240.

⁴ „Małżeńskie przymierze, przez które mężczyzna i kobieta tworzą ze sobą wspólnotę całego życia, skierowaną ze swej natury do dobra małżonków oraz zrodzenia i wychowania

- potomstwa, zostało między ochrzczonymi podniesione przez Chrystusa Pana do godności sakramentu” kan. 1055 § 1 KPK.
- ⁵ „Istotnymi przymiotami małżeństwa są jedność i nierozzerwalność, które w małżeństwie chrześcijańskim nabierają szczególnej mocy z racji sakramentu” kan. 1056 KPK.
- ⁶ M. Żurowski, *Niezdolność do podjęcia obowiązków małżeńskich z przyczyn psychicznych*, „Prawo Kanoniczne” 29(1986), nr 3–4, s. 159.
- ⁷ R. Sztuchmiller, *Istotne obowiązki...*, dz. cyt., s. 242–243.
- ⁸ P.M. Gajda, *Prawo małżeńskie Kościoła katolickiego*, Tarnów 2000, s. 135.
- ⁹ *Gaudium et spes*, nr 48, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Poznań 1967.
- ¹⁰ R. Sztuchmiller, *Doktryna Soboru Watykańskiego II o celach małżeństwa i jej recepcja w Kodeksie Prawa Kanonicznego z roku 1983*, Lublin 1993, s. 247.
- ¹¹ Kan. 1134 KPK.
- ¹² R. Sztuchmiller, *Istotne obowiązki...*, dz. cyt., s. 244.
- ¹³ Tamże, s. 247.
- ¹⁴ *Gaudium et spes*, nr 51.
- ¹⁵ J. Cymbała, *Istotne obowiązki małżeńskie i przyczyny niezdolności do ich podjęcia w wyrokach Roty Rzymskiej z lat 1983–1992 wydanych na podstawie kan. 1095 nr 3 Kodeksu Prawa Kanonicznego, opublikowanych w „Decisiones”*, Olsztyn 2002, s. 43–44.
- ¹⁶ *Familiaris consortio*, nr 19, w: *Adhortacje Ojca Świętego Jana Pawła II*, t. 1, Kraków 1996.
- ¹⁷ R. Sztuchmiller, *Istotne obowiązki...*, dz. cyt., s. 249.
- ¹⁸ W. Góralski, *Wspólnota całego życia*, Częstochowa 1995, s. 75–76.
- ¹⁹ Kan. 1013 § 1 KPK z 1917 r.
- ²⁰ R. Sztuchmiller, *Doktryna Soboru...*, dz. cyt., s. 249–251.
- ²¹ R. Sztuchmiller, *Istotne obowiązki...*, dz. cyt., s. 250–251.
- ²² Tamże, s. 252.
- ²³ Szerzej na ten temat: J. Cymbała, *Istotne obowiązki małżeńskie...*, dz. cyt., s. 50–51.
- ²⁴ Tamże, s. 51.
- ²⁵ J. Krukowski, *Wykluczenie potomstwa. Nowe tendencje w orzecznictwie rotalnym*, w: *Kościół i Prawo*, t. 3, Lublin 1984, s. 227.
- ²⁶ R. Sztuchmiller, *Istotne obowiązki...*, dz. cyt., s. 256–258.
- ²⁷ W. Góralski, *Niezdolność do podjęcia istotnych obowiązków małżeńskich. Próba analizy kan. 1095 n. 3, „Ius Matrimoniale”* 1(1990), s. 63.
- ²⁸ J. Cymbała, *Istotne obowiązki małżeńskie...*, dz. cyt., s. 57.
- ²⁹ *Gravissimum educationis*, nr 1.
- ³⁰ R. Sztuchmiller, *Istotne obowiązki...*, dz. cyt., s. 260; J. Syryjczyk, *Troska Kościoła o katolickie wychowanie dzieci w kanonicznym prawie karnym*, „Prawo Kanoniczne” 30(1987), nr 3–4, s. 204–205.
- ³¹ Kan. 795 KPK.
- ³² J. Cymbała, *Istotne obowiązki małżeńskie...*, dz. cyt., s. 60.
- ³³ *Apostolicam actuositatem*, nr 11.
- ³⁴ J. Cymbała, *Istotne obowiązki małżeńskie...*, dz. cyt., s. 62–63.
- ³⁵ J. Ignatowicz, *Prawo rodzinne. Zarys wykładu*, wyd. 2, Warszawa 1995, s. 77.
- ³⁶ Z. Szczurek, *Prawo cywilne dla studentów administracji*, Zakamycze 2001, s. 537.
- ³⁷ M. Lech-Chełmińska, V. Przybyła, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Praktyczny komentarz*, Warszawa 2001, s. 62–63.
- ³⁸ R. Krajewski, *Podstawy...*, dz. cyt., s. 59; J. Ignatowicz, *Prawo rodzinne...*, dz. cyt., s. 80–81.
- ³⁹ M. Lech-Chełmińska, V. Przybyła, *Kodeks...*, dz. cyt., s. 61.
- ⁴⁰ R. Krajewski, *Podstawy...*, dz. cyt., s. 59–60.
- ⁴¹ Z. Szczurek, *Prawo cywilne...*, dz. cyt., s. 537.
- ⁴² R. Krajewski, *Podstawy...*, dz. cyt., s. 60–61.
- ⁴³ Z. Szczurek, *Prawo cywilne...*, dz. cyt., s. 538–539.
- ⁴⁴ R. Krajewski, *Podstawy...*, dz. cyt., s. 87–90.
- ⁴⁵ Tamże, s. 90–92; Z. Szczurek, *Prawo cywilne...*, dz. cyt., s. 578–581.